

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК [930.2:94](477)"1917/1921"

Р. Я. ПИРІГ*

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ: АРХІВНИЙ СЕГМЕНТ

Публікація містить загальну повидову класифікаційну характеристику джерел з історії українського національно-визвольного руху, а також розкриває інформаційний потенціал фондів архівосховищ України з цієї важливої і складної теми.

Ключові слова: історичне джерело; архів; фонд; документ; путівник.

Джерельна база історії Української революції формувалася у складних умовах зламу старих і формування нових суспільних відносин. Становлення української державності, владних інститутів вимагало офіційного документування їхньої діяльності, архівування та збереження матеріалів поточного діловодства. Часті та динамічні зміни владних режимів, рейдуючий спосіб функціонування урядового апарату, спрощені способи фіксації його діяльності й численні втрати документальних матеріалів негативно відбилися на повноті збереженості першоджерел інституційного рівня: законодавчих, нормативних, розпорядчих актів.

Однак значний масив документів, які відображають діяльність вищого представницького – Української Центральної Ради і, головним чином, виконавчих органів – Генерального Секретаріату, Ради Народних Міністрів УНР, Ради Міністрів Української Держави, Директорії і Ради Міністрів УНР, Української Національної Ради і Державного Секретаріату ЗУНР, знаходяться на державному архівному зберіганні й доступні сучасним дослідникам.

Документальні матеріали місцевих органів влади – губернських та повітових комісарів Тимчасового уряду, Центральної Ради, старост Української гетьманської держави, представників Директорії УНР, радянських органів УСРР не мають централізованого архівного збері-

* *Пиріг Руслан Якович* – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

гання, їх дислокація носить дисперсний характер, вони базуються переважно в державних архівах областей. Це ж стосується й джерел з історії органів місцевого самоврядування – губернських та повітових земств, міських дум, громадських організацій.

Демократизація суспільного життя після падіння царизму викликала активний процес створення політичних партій. Природно, що в умовах розвитку революції переважали об'єднання національного демократичного характеру. Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), а також Комуністична партія (більшовиків) України, що в різний час виконували функції правлячих партій, залишили значні масиви документів. Нині вони репрезентовані фондами в центральних архівосховищах України.

Документальні джерела певної частини політичних партій, кваліфікованих за радянського часу як дрібнобуржуазні соціалістичні (боротьбисти, боротьбисти, укапісти, єврейські та ін.), представлені в архівах окремими протоколами з'їздів та конференцій, програмно-статутними, пресовими матеріалами тощо.

Характерною прикметою революційної доби стала поява в Україні органів друку з широким діапазоном політичної спрямованості. Порівняно невелика частина їх отримала всеукраїнську сферу поширення, більшість же мала регіональний характер. Саме періодична преса стала віддзеркаленням складного перебігу подій української революції у всій їх багатомірності. Попри масові тиражі, повні комплекти провідних часописів тієї доби є рідкістю і зосереджені лише в кількох центральних книгозбірнях. Що ж до регіональних газет, то найповніші їх зібрання представлені у відповідних підрозділах обласних універсальних бібліотек. Робота щодо їх виявлення має гарні евристичні перспективи, оскільки добірки періодичної преси зосереджені також в архівних та музейних установах. Слід відзначити, що у бібліографічному відношенні найкраще описані радянські газети. Їм присвячено кілька покажчиків. У кінці 1990-х років видано бібліографічний покажчик газет 1917–1920 рр. не радянського походження.

Найдоступнішим у дослідницькому сенсі є археографічний сегмент історичних джерел. Масова публікація документів була здійснена радянськими істориками і архівістами. Серед них – фундаментальні видавничі проекти, присвячені історії Жовтневої революції і громадянської війни на Україні, системні регіональні видання тематичних матеріалів і відверто замовні публікації ідеологічного спрямування. Усі вони більшою чи меншою мірою мали цільове призначення – глорифікація діяльності більшовицької партії, радянської влади, Червоної армії, партизансько-повстанського руху. Водночас важливим завданням залишалось розвінчування “контрреволюційного”, “антирадянського”

характеру УЦР, Гетьманату, Директорії УНР, “буржуазно-націоналістичної” сутності українських політичних партій.

Менш інтенсивною була публікаторська праця учених української діаспори. І це природно, оскільки у їх розпорядженні не було оригінального джерельного матеріалу. Тому переважна більшість таких видань носить синтетичний характер, поєднуючи документи, мемуари, газетні та епістолярні джерела.

Напружені динамічні події та поразки українських визвольних змагань породили велетенський масив історичних джерел особового походження: мемуари, спогади, щоденники, епістолярії, біографії тощо. Цей жанр ретроспективної історичної інформації, попри весь природний суб’єктивізм, є одним з наймасовіших, а відтак й широко використовуваним джерелом. Пальма першості у їх створенні належить провідним українським політичним, державним, військовим діячам. Опинившись в еміграції, вони мали внутрішню потребу аналізу причин поразки української революції, з’ясування власних та чужих позицій, а нерідко й пошуку винних. Особливо цінними є спогади діячів, які займали ключові позиції в державній та політичній ієрархії.

Події та головні персоналії української революції знайшли досить широкий відгук у російській зарубіжній мемуаристиці. Характерною рисою цих публікацій є переважно негативне ставлення до українського національного руху, державотворчих процесів, діяльності партій національного спрямування, провідних політичних постатей.

Важливий інформаційний матеріал містить й іноземна мемуарна література. Особливо слід виділити спогади німецьких та австро-угорських військових і дипломатів. Переважна більшість їх перекладена російською мовою і доступна для сучасних дослідників. Частина мемуарів діячів, безпосередньо пов’язаних з Україною, ще чекає на переклад. Прикро, що вітчизняний джерельний простір не збагачується цією тематичною літературою.

Мемуарний жанр був майже не властивий активним компартійним та радянським діячам. Тільки деякі з них залишили системні спогади про події революції та громадянської війни. І то, очевидно, це було викликано не внутрішнім покликом, а офіційними дорученнями республіканського та місцевих істпартів, основним завданням яких і був збір матеріалів з історії більшовицької партії, Жовтневої революції та громадянської війни.

Порівняно з мемуарами як продуктами оповіді щоденники справді належать до рідкісного виду особових джерел. Діячів, які вели більш-менш регулярні щоденникові записи, фактично одиниці. Очевидно, напружена політична, державна, військова діяльність, калейдоскопічність подій, брак часу в добу революції не сприяли культивуванню цих важливих документів. Опубліковані поодинокі щоденники українських

діячів мають тим більшу цінність з огляду на вагу їх авторів у тогочасному політикумі.

Досить поширений серед українських інтелектуалів епістолярний жанр у революційну добу звузився до мінімуму. Причини цього явища аналогічні ставленню до щоденників. Однак опубліковане листування й не актуалізований епістолярій залишаються неодмінним і важливим видом історичних джерел.

Можливості використання зображувальних джерел обмежені досить вузькою репрезентативною базою. Це зумовлено недостатнім технічним рівнем і поширенням тогочасної фото і, особливо, кіносправи. Найповніша тематична колекція кіно- і фотоматеріалів зберігається в профільному центральному державному архівосховищі. Власні зібрання фотографій мають окремі музеї та архіви. Проте досліджувана доба представлена досить скупо. Окремі фото подано в пресових виданнях того часу. Можливе виявлення цих джерел у приватних архівах. Слід відзначити, що основний фото- та кіноматеріал з історії української революції вже неодноразово оприлюднений, зокрема й у виданих тематичних альбомах.

І нарешті слід виділити такий своєрідний інформаційний комплекс, як енциклопедії, довідники і хроніки. Революційні події 1917–1920 рр. знайшли відображення в численних загальних і профільних, зокрема історичних енциклопедіях. Однак найповніше ця проблематика подана в радянських енциклопедичних виданнях з історії громадянської війни та військової іноземної інтервенції в СРСР, а також з історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні. Були створені загальносоюзні й республіканські хроніки Великого Жовтня, громадянської війни та соціалістичного будівництва.

Цим виданням властива певна ідеологічна заангажованість щодо добору довідкового матеріалу, інтерпретації революційних подій, оцінки політичних діячів. Проте вони й сьогодні містять цінний фактичний матеріал і невведення його до наукового обігу суттєво звужує тематичну джерельну базу. Останнім часом цей жанр наукової інформаційно-довідкової літератури поповнився низкою масштабних проектів: багатотомні “Енциклопедія історії України”, “Україна: хроніка подій ХХ ст.”, ґрунтовні довідкові видання з історії України тощо.

Отже, основне фактологічне підґрунтя дослідження історії Української революції 1917–1921 рр. складають наступні види джерел:

- архівні документи;
- пресові матеріали;
- джерела особового походження;
- кінофотодокументи;
- опубліковані документи і матеріали;
- інформаційно-довідкова література.

Архівні джерела. Документальний масив архівних фондів, що стали продуктом діяльності установ та організацій, – важлива складова Національного архівного фонду. Він зосереджений у центральних державних архівах, державних архівах областей, міст Києва і Севастополя, державних галузевих архівах, архівних підрозділах бібліотек і музеїв і становить головний комплекс джерел з історії Української революції 1917–1921 рр.

Для більшості вітчизняних архівних установ все ще характерне переважає традиційних (архаїчних) засобів інформування про документи, які зберігаються у їхніх сховищах. Насамперед, це описи, каталоги (систематичні, іменні, географічні), картотеки (предметно-тематичні, іменні), покажчики (міжфондові, фондові, іменні), огляди (тематичні, фондові), довідники, путівники тощо. В останні роки активізувався процес створення новітнього науково-довідкового апарату, в тому числі й в електронному форматі. Це суттєво розширює можливості інтелектуального доступу до даних про документ та його зміст, дозволяє у віртуальному режимі отримувати дослідникові необхідні відомості.

Основний масив джерел з історії Української революції зосереджений у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Заснований у 1921 р. як Центральний архів революції, він мав цільове призначення – приймати на зберігання документи з історії революційного руху та центральних державних установ постімперського періоду.

З огляду на таку тематичну спрямованість у його фондах зосереджені автентичні документи з історії створення та функціонування основних державних утворень – Української Народної Республіки доби Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату), Української Народної Республіки періоду Директорії, Західно-Української Народної Республіки, Української Соціалістичної Радянської Республіки, їх центральних та регіональних органів управління.

Вони репрезентовані самостійними архівними фондами. Насамперед, це перший представницький орган доби революції – Українська Центральна Рада (ф. 1115), уряди УНР: Генеральний секретаріат – Рада Народних Міністрів (ф. 1063); Рада Міністрів Української Держави (ф. 1064), Головна квартира гетьмана всієї України і військ козацьких (ф. 2469); Директорії УНР (ф. 1429) та її урядів (ф. 1065); Західно-Української Народної Республіки – Західної області УНР (ф. 2192); вищих органів УСРР – Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) (ф. 1), радянських урядів (ф. 2), Всеукраїнського революційного комітету (ф. 2360), Ради робітничої і селянської оборони УСРР (ф. 2192). Передані на архівне зберігання протоколи, журнали, стенограми засідань цих органів відзначаються недостатньою повнотою, наявністю засвідчених і незасвідчених копійних матеріалів.

У ЦДАВО України на рівні фондів представлені документи майже всіх вищих органів виконавчої влади – міністерств та відомств. Вони склалися за галузевим принципом, а тому кістяк основних з них зберігався за всіх державних утвореннях. Саме за інституційним принципом архівісти свого часу й провели впорядкування документів, виділивши в окремі фонди матеріали міністерств і відомств УНР доби Центральної Ради, Української Держави (гетьманату), УНР періоду Директорії, УСРР. Насамперед це фонди міністерства земельних справ (відповідно фф. 1060, 1061, 1062, 27), продовольчих справ (фф. 2197, 2196, 2198), судових справ (юстиції) (фф. 2209, 2207, 2208, 8), внутрішніх, військових, морських справ, шляхів сполучень, державного контролю та ін.

Крім документів галузевих міністерств в архіві є фонди відомств етнонаціонального, політичного спрямування. Зокрема, великоруських, єврейських, польських, галицьких справ, преси і пропаганди, які функціонували в урядах УНР. Окремі фонди складають документи головних управлінь, департаментів, головноуповноважених, які мали самостійний статус: Головне управління генерального штабу, Головне управління місцями ув'язнення, Департамент Державної варти та ін. Загалом у ЦДАВО зберігаються фонди 24 органів державної влади в статусі міністерств. Вони відрізняються кількісним поповненням справ – від сотень до одиниць. Найповніше репрезентовані органи державної влади Української Держави і найменш – ЗУНР.

Для архівних фондів галузевих міністерств найбільш типовими документами є: витяги з рішень урядів, матеріали засідань ради при міністрові, інших дорадчих органів, законопроекти, накази, інструкції, положення, розписи штатів, кошториси та фінансова документація, відповідні записки, аналітичні огляди, заяви та скарги, листування з урядом, міністерствами і підвідомчими організаціями, особові справи працівників, газетні матеріали тощо.

Судова гілка влади представлена двома потужними фондами: Державний сенат Української Держави (ф. 905) і міністерство юстиції УНР (ф. 4146). Перший налічує 7911, а другий – 833 справи. Вони містять документи Генерального суду УНР, Адміністративного, Карного, Цивільного генеральних судів, засідань Сенату, судових палат, окружних, міських судів, повітових з'їздів мирових суддів. Матеріали військового судочинства не мають такої сконцентрованості. Їх фонди фактично відображають всю ієрархію військових судів: головна військова судова управа УНР (ф. 2432); чотири вищих військових суди УНР (ф. 2433–2436), Вищий військовий суд Української Держави (ф. 2484), а також численні фонди штабних судів при окремих дивізіях, полках тощо.

Документи місцевих владних органів також зафондовані за ознакою державних утворень. Це фонди губернських комісарів Тимчасового уряду – Київського (ф. 3778), Подільського (ф. 1792), Харківського

(ф. 1327), Чернівецького (ф. 2460); губернських старост Української Держави – Волинського (ф. 3616), Катеринославського (ф. 4541), Полтавського (ф. 2587), Подільського (ф. 1793), Харківського (ф. 1325); губернських комісарів УНР – Київського (фф. 99, 3724), Подільського (фф. 538,628), Полтавського (ф. 2587), Харківського (ф. 3056), Холмського (ф. 3756). Як бачимо, у ЦДАВО України не представлені документи губернських адміністрацій Херсонщини та Чернігівщини.

Ще менш репрезентованою є документація повітових органів державного управління. З-понад ста повітових структур, що функціонували за революційної доби, в архіві зберігаються лише по кілька фондів повітових старост гетьманату та повітових комісарів УНР. До того ж фонди цих установ налічують по 1–5 одиниць зберігання (справ)¹.

Склад документів губернських і повітових органів влади є досить розмаїтим за видо-типовою ознакою. Це – закони, розпорядження, інструкції, циркуляри, накази вищих органів влади: Тимчасового уряду, УНР і гетьманської держави, міністерств і відомств, насамперед МВС, Департаменту Державної варти, міністерств земельних та продовольчих справ; розпорядча документація губернських та повітових установ, листування з вищими інстанціями і підпорядкованими органами, командирами німецьких та австро-угорських частин; інформаційні матеріали про самочинні дії селян, настрої населення, повстанський рух, діяльність політичних партій тощо.

Великий масив документів складають фонди місцевих земельних органів: земельних комітетів та управ доби Тимчасового уряду та Центральної Ради, земельних та земельно-ліквідаційних комісій Української Держави. Характерною особливістю їх складу є наявність (поряд з офіційними документами правлячих режимів) значної кількості донесень, інформацій, скарг, заяв про самочинні дії селян, захоплення маєтків, земель, сінокосів, лісових угідь, худоби, реманенту тощо².

Документи архіву досить повно відображають процес трансформації органів місцевого самоврядування, зокрема земств після Лютневої революції. Вони представлені десятками фондів волосних народних управ усіх українських губерній. У типологізованому вигляді їх документи складають: книги протоколів волосних зборів та засідань волосного комітету; постанови, циркуляри, розпорядження; кошториси прибутків і видатків, описи майна; листування; статистичні дані тощо³.

Ще одна категорія документів початкового етапу Української революції виокремлюється на фондовому рівні ЦДАВО України. Це матеріали комітетів громадських організацій, які виникли відразу після падіння царизму і заповнювали владний вакуум. Вони створювалися в усіх адміністративних ланках – від губернії до волості⁴.

Склад їх документів розглянемо на прикладі фонду Проскурівського повітового комітету громадських організацій Подільської губернії.

Це установчі матеріали щодо створення “повітового дорадчого комітету”, телефонограми про вибори гласних депутатів, постанови про організацію влади, про реформу земських органів, про поточні господарські справи, конфлікти між селянами і власниками. Лівову частку фонду складають протоколи засідань повітового комітету, протоколи зборів і засідань сільських та волосних виконкомів⁵.

Військова тематика представлена в ЦДАВО України досить великою фондовою групою. Насамперед це фонди органів державного управління військовою справою: військові міністерства та відомства: УНР (ф. 1075, 1076), Української Держави (ф. 1074), військовий секретаріат ЗУНР (ф. 1073), головні управління генерального штабу УНР (ф. 1078), Української Держави (ф. 1077), морського генерального штабу (ф. 2203). Окремими фондами представлені й головні галузеві військові управління: артилерійське (гарматне) (ф. 2301, 2302), постачання (ф. 2004), військово-повітряне (ф. 2300), військово-юридичне (ф. 2003), шпитальне (2006), генеральна інспекція (2426), військовий контроль (фінансовий) (ф. 1190) та інші. На рівні фондів згруповані й документи корпусів, окремих дивізій, полків, сотень, куренів, госпіталів, училищ тощо.

Ці документи є важливим джерелом з історії військового будівництва в добу Української революції, дослідження політики у цій сфері різних державних утворень. Однак значно менше документів з власне військової історії, перебігу бойових дій. Зокрема, це документи штабу Діючої армії УНР (ф. 3172), штабу Південно-Східної групи військ УНР (ф. 2248), штабу Східного фронту УНР (ф. 2299), начальної команди Української Галицької Армії (ф. 2188), бригади УГА генерала А. Кравца (ф. 4451) та інші.

У ЦДАВО України фактично відсутні системні зібрання документів Добровольчої армії. Окремі фонди мають обнадійливі назви – “Головне командування Збірних сил Півдня Росії” (ф. 4175), який включає всього три справи. Більш об’ємним є фонд “Військові частини і організації ЗСПР”. Однак фактично це колекція різномірних документів. Два фонди містять документи канцелярії та управління начальника постачання Добрармії Одеського району (ф. 1403, 3608).

Махновський повстанський рух представлений документами об’єднаного фонду 1824 “Штаби повстанських полків імені батька Махно” за 1919–1920 рр.

Досить великим є масив матеріалів, які відклалися в результаті діяльності комісій щодо проведення виборів до Всеросійських і Українських установчих зборів. Сучасні дослідники мають завдячувати Раді Міністрів гетьманату, яка виділила кошти для впорядкування виборчої документації. Вона представлена фондом 1133 “Головна комісія з виборів до Українських установчих зборів”⁶, а також понад 70 фондами окружних, міських, повітових комісій⁷.

Ці документи важливі не лише для вивчення процесу підготовки та проведення перших демократичних виборів, участі в них політичних партій, але й є джерелом з соціально-економічної історії: адміністративно-територіального поділу, статистичних даних, демографічних матеріалів тощо.

Широкий набір політичних партій, їх активна участь у революційних, державотворчих процесах не знайшли адекватного документального відображення у фондах ЦДАВО України. Тут представлено лише десять політичних сил: Українська партія соціалістів-революціонерів (ф. 4658), Українська соціал-демократична робітничка партія (ф. 4657, 4660), Українська партія соціалістів-федералістів (ф. 4659), Українська партія соціалістів-самостійників (ф. 4664), Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків) (ф. 4656), Українська комуністична партія (боротьбистів) (ф. 4665), Єврейська комуністична партія (ф. 4661), Єврейська соціалістична партія (ф. 4662), а також Закордонна група Української комуністичної партії в Німеччині (ф. 4663). В основному це протоколи засідань центральних і міських комітетів, програмні та статутні матеріали, відозви, листівки, списки і листування. Представлені й документи таких потужних громадських об'єднань, як Селянська спілка (ф. 2492), Український національний союз (ф. 3073), напівдержавна Генеральна козака рада (ф. 3293) та інші.

В архіві сконцентрована найбільша кількість особових фондів провідних постатей Української революції 1917–1921 рр. – політичних, державних, військових діячів. Це фонди Д. Антоновича (3956), В. Винниченка (1823), Н. Григорієва (3562), Д. Донцова (3849), О. Жуковського (3543), М. Левитського (3910), І. Мазепи (3937), Б. Мартоса (4000), М. Омеляновича-Павленка (4012), С. Петлюри (3809), В. Петріва (3947), М. Шаповала (3563), Ф. Швеця (4002), С. Шелухіна (3695) та інших.

Документи цих фондів важливі для персоніфікації тогочасного історичного процесу. Однак їх інформаційні можливості щодо революційної тематики суттєво обмежуються універсальним характером, широкими хронологічними рамками, переважанням матеріалів творчої спадщини.

Документи українських дипломатичних представництв слід віднести до тематичних комплексів, найповніше представлених у ЦДАВО України. Це посольства Української Держави і УНР в Німеччині. (фф. 3077, 3619), Австро-Угорщині (фф. 3198, 3518), Фінляндії (ф. 3512), посольства, надзвичайні дипломатичні місії УНР у Великій Британії (ф. 4443), Голландії і Бельгії (ф. 4442), Італії (ф. 4472), Швейцарії (ф. 4211), Данії (ф. 3542), Греції (ф. 4441), Речі Посполитій (ф. 2211), Чехословаччині (ф. 3519), Латвії (ф. 3697), США (ф. 3752).

Діяльність Генеральних консульств Української Держави в Москві та Петрограді (фф. 1236, 2187), віце-консульств у Саратові, Тамбові,

Пензі, консульського агентства при Всевеликому війську Донському відображена у сотнях справ. Збереглися також матеріали представництв ЗУНР у Німеччині (ф. 3698) та Чехословаччині (ф. 4440).

Добре задокументовані мирні переговори делегацій Української Держави і РСФРР у травні–жовтні 1918 р. (ф. 2607), а також делегацій УНР на Паризькій мирній конференції (ф. 3602). Щодо радянських дипломатичних місій, то в ЦДАВО України представлені лише матеріали посольства УСРР у Польщі (ф. 4467).

Великий комплекс документів з історії революційних подій містить Центральний держаний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). Колишній архів ЦК Компартії України призначався для збирання і зберігання компартійних та комсомольських документів. Однак згодом його тематичний профіль був розширений за рахунок прийому матеріалів інших політичних партій, української еміграції, архівно-слідчих справ репресованих тощо. З огляду на те, що архів ніколи не мав публічного довідника, колектив ЦДАГО України створив сучасний путівник по фондах і колекціях архіву, подавши системну інформацію про склад і зміст документів, відомості про головних фондоутворювачів та науково-довідниковий апарат⁸.

Основний масив документів з історії КП(б)У періоду революції та громадянської війни зосереджений у фонді 1 “Центральний Комітет Компартії України”. Це матеріали з'їздів, конференцій та пленумів ЦК за 1918–1920 рр.: I–III з'їздів, IV–V конференцій КП(б)У, пленумів ЦК, засідань Політбюро та Оргбюро. Переважна більшість протоколів з'їздів, конференцій, резолюцій пленумів ЦК була в різний час опублікована.

У період денікінської окупації України у другій половині 1919 р. функції ЦК КП(б)У виконував спеціально створений орган – Зафронтове бюро. Його документи складають відносно цілісний комплекс: протоколи засідань, бюлетені, інформації, доповіді, шифрограми, листування, списки підпільників, явки, паролі тощо⁹.

Найчисленнішою частиною документів ЦК КП(б)У є матеріали відділів. За 1918–1919 рр. вони зберігаються в об'єднаному вигляді, а з 1920 р. структуровані: загальний відділ (особовий сектор), інформаційно-інструкторський, обліково-розподільчий, агітації та пропаганди, роботи на селі, роботи серед жінок, кооперативний, господарська частина. Типо-видовий діапазон цих документів надзвичайно широкий. Крім власне внутрішньопартійного життя КП(б)У, тут представлено матеріали ЦК РКП(б), Раднаркому РСФРР, вищих органів Червоної армії, флотів тощо. У цьому документальному масиві знайшли також відображення відносини ЦК КП(б)У з іншими політичними партіями та об'єднаннями: боротьбистів, борьбистів, польських, чехословацьких та інших комуністичних груп¹⁰.

У ЦДАГО України відклалися документи Істпарту при ЦК КП(б)У – спеціалізованої дослідницької установи для збирання, вивчення і публікації матеріалів з історії Жовтневої революції та більшовицької партії, яка згодом трансформувалася в Інститут історії партії при ЦК Компартії України. Насамперед, це оригінальні документи з'їздів та конференцій КП(б)У; копійні матеріали резолюцій пленумів, Політбюро, Оргбюро ЦК; вищих органів Гетьманату, УНР; колекція листівок тощо¹¹.

Окремий фонд складають й тематично близькі матеріали Комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У, яка функціонувала в 1930-х рр. і опікувалася збиранням документів для масштабної праці “История гражданской войны в СССР”. Це універсальна колекція, до якої поряд з документами КП(б)У ввійшли матеріали про діяльність Центральної Ради, Гетьманської держави, антибільшовицький повстанський рух, німецької військової адміністрації, листівки, газети, військові карти, фото тощо¹².

Кілька фондів ЦДАГО України містять документи про становлення комуністичного руху на західноукраїнських землях, організаційно-політичної та фінансової допомоги ЦК КП(б)У у створенні структури керівних органів та місцевих осередків Комуністичної партії Східної Галичини (ф. 9), представництва у Виконкомі Комінтерну (ф. 233), діяльності органів ЦК КП(б)У – Галицького організаційного комітету (ф. 37) та Галицького бюро (ф. 38)¹³.

У цьому архіві також зберігається значна кількість фондів політичних партій і організацій. Вони були кваліфіковані офіційною комуністичною ідеологією як антирадянські, дрібнобуржуазні, націоналістичні, буржуазні тощо. Серед них ті, що виступали “попутниками” і потім влилися до складу КП(б)У: Українська комуністична партія (ф. 8), Українська комуністична партія (боротьбистів) (ф. 43), Українська партія соціалістів-революціонерів (борьбистів) (ф. 16), Українська соціал-демократична партія (незалежних) (ф. 267). Низка партій – політичних опонентів КП(б)У: Українська соціал-демократична робітничка партія (ф. 266), Українська партія соціалістів-федералістів (ф. 44), Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків) (ф. 265), Партія народної свободи (кадетів) (ф. 268).

Окремо слід виділити численний за кількістю справ об'єднаний фонд єврейських політичних партій та організацій: Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії (Бунд), Єврейський комуністичний союз (Комфарбанд), Єврейська робітничка партія соціалістів-територіалістів, Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія, Єврейська соціал-демократична робітничка партія “Поалей-Ціон”, Єврейська комуністична партія “Поалей – Ціон”, Російська організація сіоністів та інші (ф. 41)¹⁴.

Представлені у ЦДАГО України документи політичних партій і організацій мають досить широкий хронологічний діапазон (1902–1931 рр.). Однак діяльність переважної їх більшості припадає на добу Української революції. У зв'язку з передачею у середині 1950-х рр. з Центрального державного архіву Жовтневої революції документів низки політичних партій до архіву Інституту історії партії ЦК КП України фонди деяких партій було розпорошено (УСДРП, УПСФ, меншовиків, єврейських партій).

Істотний евристичний потенціал для дослідження історії Української революції зберігає й колекція документів “Український музей в Празі” (ф. 269). Це матеріали низки дипломатичних представництв, державних інституцій та політичних партій, окремих діячів УНР та ЗУНР. Особливо слід наголосити на численному і представницькому епістолярії Д. Антоновича, К. Мацієвича, В. Петріва, Є. Петрушевича, Л. Чикаленка та інших. Чимало мемуарів, створених в еміграції, ретроспективно відображають період 1917–1920 рр.¹⁵

Для персоніфікації історичних подій важливою є колекція позасудових справ реабілітованих (ф. 263). Радянська влада репресувала багатьох активних учасників революції. Матеріали їх архівно-слідчих справ містять інформацію про тогочасну діяльність (напр., справи української письменниці, громадської діячки Л. Старицької-Черняхівської, заст. міністра військових справ Української Держави генерала О. Лігнау, австрійського ерцгерцога В. Габсбурга-Лотрингена (В. Вишиваного), полковника УСС Г. Коссака та інших)¹⁶.

Документи Ленінської Комуністичної спілки молоді України (ЛКСМУ) сконцентровано у фонді 7. Однак матеріали про діяльність українських комсомольців 1919–1920 рр. майже відсутні, як і матеріали І Установчого з'їзду¹⁷.

Путівник ЦДАГО України містить унікальний міжархівний показник фондів колишніх партійних архівів обкомів Компартії України. З огляду на те, що Архівний фонд КПРС ніколи не мав відкритого науково-довідкового апарату, це перші оприлюднені зведені дані про склад і зміст документів колишніх партійних і комсомольських органів (кількість фондів, справ, хронологічні межі, короткі історичні довідки). Зважаючи на те, що більшість державних архівів областей не мають сучасних путівників, цей показник є надзвичайно важливим орієнтиром для дослідників¹⁸.

Документи Центрального державного історичного архіву у Києві (ЦДАК), верхні хронологічні рамки яких обмежені 1917 р., містить невелику кількість джерел з історії Української революції. В основному це фонди прокурорів судових палат. Тут зосереджено справи про самосуди над селянами, звинувачення в самовільному переобранні місцевих органів, перевищенні повноважень посадовцями, розгроми поміщиць-

ких маєтків селянами і військовими, антиурядову агітацію, відмову виконання поставок для армії тощо (ф. 317, 419).

Матеріали з історії революційних подій на західноукраїнських землях зосереджено в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (ЦДАІЛ). Насамперед це “Колекція документів про діяльність урядів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки” (ф. 581). Це офіційні урядові документи, протоколи засідань, оперативні звіти, зведення бойових дій, інформації, листи тощо. Тут відклалися й матеріали про дипломатичну діяльність посланців ЗУНР на Паризькій мирній конференції, проекти резолюцій щодо Галичини, повідомлення, газетні вирізки тощо. Тематичні матеріали знаходяться у фонді наукового товариства ім. Т. Шевченка (ф. 309), особових фондах К. Студинського (ф. 362), С. Томашівського (ф. 368) та інших.

Документи державних архівів областей за 1917–1921 рр. суттєво відрізняються між собою кількісно, змістовно-тематичним наповненням, хронологічними межами, інформаційним потенціалом. В означений час у Наддніпрянській Україні було 9 губерній, близько 100 повітів і понад 3 тис. волостей. Природно, що основний документальний матеріал відкладався в губернських центрах і був успадкований відповідними архівними установами.

На збереженість документів губернського, повітового, волосного рівнів негативно впливали не тільки складні військово-політичні події революційної пори, але й пізніші адміністративні реформи, ліквідація у 1920-х рр. паперового дефіциту за рахунок архівної “макулатури” тощо.

До того ж політика комуністичної влади в галузі архівного будівництва віддавала пріоритет збиранню документів з історії більшовицьких організацій, Жовтневої революції, радянських органів. Проте в окремих державних архівах досить повно збереглися й документи владних інституцій, котрі свого часу кваліфікувалися як “контрреволюційні”.

На жаль, переважна більшість архівних установ обласної ланки не має сучасного і повного науково-довідкового апарату. Путівники по їхніх фондах в основному було видано в 1960-х рр. Після проголошення незалежності України держархіви прийняли на зберігання документи обкомів Компартії України, в тому числі й періоду 1917–1921 рр. Частина держархівів у останні роки видала новітні путівники, покажчики, анотовані реєстри описів, які спрощують доступ користувачів до джерельної інформації¹⁹.

У держархівах областей найбільш представницькими є два види фондів: а) губернські, повітові, волосні революційні комітети – тимчасові надзвичайні органи радянської влади; б) виконавчі комітети гу-

бернських, повітових і волосних рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів – установи, які приходили на зміну попереднім. Тому основні види документів цих інституцій зазвичай ідентичні.

Фонди ревкомів представлені декретами, постановами, інструкціями, телеграмами ВУЦВК, РНК УСРР; наказами, розпорядженнями губревкомів; протоколами засідань ревкомів різних рівнів; матеріалами діяльності профільних відділів (військового, земельного, фінансового та ін.); статистичними даними про кількість жителів, землі, худоби, реманенту тощо; дані про боротьбу з “бандитизмом”, проведення тижнів допомоги сім’ям червоноармійців, безробітним, дітям, заготівлі палива; списки, особові картки, відомості про зарплату і т. д.

Фонди виконкомів рад також містять постанови ВУЦВК і РНК УСРР, розпорядження наркоматів; протоколи, стенографічні звіти з’їздів рад; накази, постанови, інструкції губернського і повітових виконкомів; протоколи їх засідань; матеріали діяльності відділів виконкомів (управління, військового, земельного, народної освіти, соцзабезпечення, податкового та ін.); статистичні дані про стан промисловості, сільського господарства, освіти, медицини; акти обстежень і заяви громадян про збитки, нанесені військами УНР та ЗУНР, відомості про надання допомоги сім’ям жертв контрреволюції; списки службовців виконкомів, відомості про зарплату, матеріальну допомогу тощо.

Ще одна категорія документів радянської влади досить широко представлена фондами військових комісаріатів, особливо волосних, які діяли у 1919–1921 рр. Найтиповішими є: книги наказів, розпорядження, положення, списки командного складу, особові картки військовозобов’язаних, листування, фінансова документація тощо. Рідше зустрічаються документи рад 1917 р.: солдатських окремих гарнізонів, селянських губернських і повітових.

Фонди органів та установ нерадянських форм державності містять документи: губернських комісарів Тимчасового уряду, комісарів Центральної Ради, губернських старост Гетьманату, окружних та повітових комісій для проведення виборів до Установчих зборів; земельних органів (комітетів, управ, комісій); губернських, повітових, волосних народних управ; фінансових, банківських, господарських установ, закладів освіти тощо.

Отже, архівні документи центральних та обласних державних архівосховищ складають основну, найбільш автентичну частину джерел з історії Української революції. Насамперед вони репрезентують інституційний рівень державного будівництва, різноманітність політичних процесів, гостроту військового протиборства, персоніфікацію тогочасних подій.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), фф. 904, 1636, 1852, 1999, 2026, 3164, 3625, 3630, 4172.

² Див.: ЦДАВО України, ф. 1412 “Полтавський губернський земельний комітет”, оп. 1, спр. 2, 7, 10, 15, 24, 34 та ін.

³ ЦДАВО України, фф., 294, 304, 433, 612, 645 та ін.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1674 “Харківський губернський громадський комітет”; ф. 1486 “Ніжинський міський громадський комітет”; ф. 724 “Богородицький волосний громадський комітет Таврійської губернії”.

⁵ Там само, ф. 1116, оп. 1, спр. 1–23.

⁶ Там само, ф. 1133, оп. 1, спр. 1–69.

⁷ Там само, ф. 1134–1182, 2067–2072, 2985, 2989, 3047, 3261 та інші.

⁸ Центральний державний архів громадських об’єднань України: Путівник / Автори-упоряд.: Б. Іваненко (керівник), О. Бажан, А. Кентій, Н. Маковська, А. Соловйова. – К., 2001. – С. 295. Важливо, що путівник має електронний варіант.

⁹ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 18, спр. 1–63.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об’єднань України: Путівник. – С. 24–26.

¹¹ Там само. – С. 91–92.

¹² Там само. – С. 234–236.

¹³ Там само. – С. 93–94, 104–111.

¹⁴ Там само. – С. 119–124.

¹⁵ Там само. – С. 243–248, 273–280.

¹⁶ Там само. – С. 243.

¹⁷ Там само. – С. 132–142.

¹⁸ Там само. – С. 288–435.

¹⁹ Державний архів Чернігівської області: Путівник. Том 1. – Чернігів, 2001. – 600 с.; Державний архів Сумської області: Путівник. – Суми, 2002. – 320 с.; Державний архів Херсонської області. – К., 2003. – 740 с.; Державний архів Івано-Франківської області: Путівник. Т. 1: Фонди періоду до 1939 року. – К., 2008. – 464 с.; В електронному форматі: Державний архів Хмельницької області: Путівник. Т. 1. – К.; Хмельницький, 2007. – 610 с.; Державний архів Донецької області: Путівник. – Донецьк; К., 2007; Державний архів Дніпропетровської області: Путівник. У двох томах. Т. 1. – Дніпропетровськ, 2009; Державний архів Полтавської області: Анотований реєстр описів. Т. 2, ч. 1. – Полтава, 2006. – 799 с.

Публикация содержит общую повидовую классификационную характеристику источников по истории украинского национально-освободительного движения начала XX столетия, а также раскрывает информационный потенциал архивохранилищ Украины, касающийся этой важной и сложной темы.

Ключевые слова: исторический источник; архив; фонд; документ; путеводитель.

The article contains a general classified description of sources on the history of Ukrainian national liberation movement and reveals informational potential of Ukraine archival fonds on this complex issue.

Key words: historical source; archives; the fond; a document; the guide.